

DIGENIS AKRITIS

BYZANTSKÝ EPOS
O DVOJRODÉM
HRANIČÁŘI

Přeložili
Ondřej Cikán
Markéta Kulhánková

Pavel Mervart
2018

Vznik publikace byl podpořen grantem děkana Filozofické fakulty
Masarykovy univerzity v Brně.

Ondřej Cikán je příjemcem doktorandského stipendia Rakouské
akademie věd (ÖAW) a členem umělecké skupiny Die Gruppe.

Edici řídí: Michal Řoutil

Recenzovali: Prof. PhDr. Jana Nechutová, CSc.
PhDr. Vladimír Vavřínek, CSc.

© Ondřej Cikán, 2018
© Markéta Kulhánková, 2018
© Masarykova univerzita, 2018
Cover © Vladimír Mačinskij, 2018

ISBN 978-80-7465-342-1

OBSAH

DVOJRODÝ HRANIČÁŘ:	
OLD SHATTERHAND ŘECKÉHO STŘEDOVĚKU	9
Byzantský Homér: děj básně a historické reference	10
Svět Hraničářův: emír a paulikiáni	13
„Neb láska, je-li tělesná...“: vliv milostného románu	18
Různé rukopisné verze básně	19
Metrum	21
K překladu a komentáři	22
DIGENIS AKRITIS	33
Kniha první: {O Hraničářově otci}	35
Kniha druhá: O Hraničářově narození	47
Kniha třetí: Návrat ze Sýrie s matkou	58
Kniha čtvrtá: {Hraničářova hrdinství}	70
Kniha pátá: {O zachráněném manželství}	107
Kniha šestá: {O draku a o Maximú}	117
Kniha sedmá: {O Hraničářově paláci a největším neštěstí}	147
Kniha osmá: {O jeho smrti}	155
KOMENTÁŘ	167
REJSTŘÍK	207
BIBLIOGRAFIE	211

DVOJRODÝ HRANIČÁŘ: OLD SHATTERHAND ŘECKÉHO STŘEDOVĚKU

Samotář i gentleman. Mladinký *greenhorn* i bojovník s nadlidskou silou, jenž zkrotí mustanga, ať chce či nechce, a udolá holýma rukama příšerného medvěda. Muž dvojí krve, žijící mezi dvěma naprosto odlišnými světy. Spravedlivý lidumil i ukrutný postrach všech lumpů, vybavený zvláštními zbraněmi, jichž většinou nemá ani zapotřebí. Ochránce, ale i únosce krasavic v nouzi. Věrný choť i nezodpovědný cizoložník. Ne, to není Drtící ruka Old Shatterhand, ten nebyl ženat, je to Dvojrodý Hraničář Digenis Akritis,¹ strážce Divokého východu, pohraniční země nikoho mezi Byzantskou říší a muslimským světem, hrdina podobný Jánošíkovi nebo bohatýru Muromcovi, opěvovaný dodnes v řeckých lidových písních a protagonista jediného dochovaného byzantského eposu. Tento epos o Dvojrodém Hraničáři patří k nejdiskutovanějším i nejpřekládanějším literárním dílům Byzance, ale bývá také považován za počátek literatury novořecké. A podobně jako samotný hrdina je i báseň o něm mnohotvará, spojuje v sobě rysy eposu, románu, hagiografie, křesťanské i muslimské vlivy a lidovou i učenou jazykovou tradici.²

¹ Digenis Akritis je přepis podle středověké a novořecké výslovnosti. Transliterace podle erasmovské výslovnosti je Digenés Akrités. V lidových písních se vyskytuje i varianta Akritas. K transliteracím viz podkapitulu „K překladu a komentáři“.

² K žánrovým charakteristikám viz Jouanno (2016: 271–278) a rovněž Trapp (1972 a 1976).

V této knize přinášíme první český překlad nejstaršího dochovaného rukopisu básně, takzvaného rukopisu grottaferratského, a doplňujeme tím jediný dosavadní český překlad celé básně, který pořídil Karel Müller podle daleko mladších rukopisů.³

Byzantský Homér: děj básně a historické reference

Nejstarší, grottaferratský, rukopis básně pochází přibližně z roku 1300, zatímco nejstarší jednoznačně identifikovatelná vrstva jejího děje spadá do 9. století.⁴ Části pozdějšího eposu se, neznámo kdy, začaly patrně tradovat v lidové slovesnosti.⁵ Posléze, snad kolem roku 1100, vznikla písemná verze eposu, která se v rámci rukopisné tradice dál a dál upravovala, sjednocovala a doplňovala. Přitom se z paměti zpěváků a opisovatelů časem vytrácela znalost původních historických faktů i geografických údajů, jména se začala významotvorně komolit a historické údaje kontaminovat s mladšími událostmi. Geografické údaje, jejichž identifikaci současní badatelé věnují hromady času, byly zahaleny aurou exotiky dávno ztracených území. Zároveň do básně postupem času zasahovaly různé nově se rodící literární žánry, jako je například ve 12. století znovu oživený milostný román.

Podobně vznikaly i homérské eposy *Ilias* a *Odyssea*, jejichž literární podoba je ovšem nanejvýš vypracovaná a komponovaná a zachycuje

³ Müller (1938). Krátkou pasáž grottaferratské verze přeložila Růžena Dostálová (1997), viz podkapitolu „K překladu a komentáři“.

⁴ Vrstva o sektě paulikiánů; viz podkapitolu „Svět Hraničářův – Emír a paulikiáni“.

⁵ Dochované „akritovské“ lidové písně jsou ovšem daleko mladší a o lidové slovesnosti doby, kdy vznikal epos, nemáme prakticky žádné informace. Srov. Saunier (1993) a Beaton (2004: 18–20). K orálním elementům v eposu o Digenisovi viz Beaton (1981) a specificky k verzi E viz Fenik (1991).

jen malý výřez trójského okruhu bájí. Ani básník *Iliady* již neznal některé historické reálie, jako například k čemu se používaly bitevní vozy, a tak je sice zachoval, ale nechal je své hrdiny používat coby taxíky na bojiště. Báseň o Dvojrodém Hraničáři se od homérských eposů liší tím, že do ní během jejího postupného vzniku bylo zapracováno množství materiálu z dvou tisíciletí řeckého písemnictví. Zároveň je v porovnání s homérskými eposy ještě poměrně silně zakořeněna v ústní tradici, a to tím, že se nejedná o propracovanou verzi jedné epizody nebo jednoho tématu z hrdinova života, ale o seřazení co nejvíce tradovaných jednotlivých epizod o celém hrdinově životě, ba dokonce i o životě jeho otce.⁶

Tato skutečnost vysvětluje i velice rozdílné délky jednotlivých knih grottaferratské verze našeho eposu: První tři knihy, známé též jako *Píseň o emírovi*, popisují, jak se Hraničářův otec, slavný emír, zamiloval do unesené křesťanky, jak kvůli ní zapřel islám a přijal křesťanství a jak nakonec obrátil i svou matku a další příbuzenstvo. Toponyma a jména emírových předků naznačují, že je *Píseň o emírovi* spjata s křesťanskou sektou paulikiánů; ti si po brutálním pronásledování ze strany byzantských císařů založili v 9. století s muslimskou podporou svůj vlastní stát ve východní Kappadokii.

Až dlouhá čtvrtá kniha se konečně věnuje samotnému Hraničáři a popisuje jeho boje s divou zvěří v dětském věku, svatbu s krásnou urozenou dívkou, počátek jeho samotářského života u hranic a setkání s císařem. Kratší pátou knihu vyplňuje samostatná epizoda o Hraničářově záchraně krásné zrazené dívky a jeho cizoložství s ní. Odehrává se kdesi na „vyschlých arabských pláních“.

Opět poměrně dlouhá šestá kniha popisuje nejdříve Hraničářův boj s drakem, respektive ďáblem, a potom rozsáhlé boje se skupinou

⁶ K analýze jednotlivých epizod, ovšem s důrazem na verzi E, viz Ricks (1989), srov. též Alexiou (1985).

„záškodníků“⁷ a Amazonkou Maximú. Nacházíme se zde u řeky Eufratu víceméně na území antického království Kommagéné. Hlavní záškodník se jmenuje stejně jako poslední příslušník kommagénské královské rodiny Filopappús, což vedlo badatele k teorii, že by se zde mohlo jednat o kontaminaci eposu se starším materiálem, takzvanou kommagénskou vrstvou.⁸ Jestli tato vrstva skutečně souvisela s kommagénskou královskou rodinou, nelze s jistotou určit. Filopappús je však v naší básni jmenován vedle jiných bájných hrdinů s tím, že se má místo nich všech opěvovat pouze opravdový hrdina Dvojrodý Hraničář. Proto je velmi pravděpodobné, že o Filopappovi a jeho družích kolovaly básně, jejichž materiál byl časem pohlcen bájemi o Hraničáři – jen se z dřívějších hrdinů staly záporné postavy.⁹

Sedmá kniha pak popisuje Hraničářův palác a jeho bezdětnost, osmá kniha jeho smrt.

Těchto několik epizod se písaři grottaferratské verze a jejich předloh snažili logicky a chronologicky propojit.¹⁰

Typickým stylovým prvkem ústně tradovaného eposu je opakování celých pasáží a jednotlivých formulaických veršů, respektive poloveršů; obojí se hojně vyskytuje jak v homérských eposech, tak i v naší básni o Hraničáři. Původně tato opakování sloužila tomu, aby improvizující zpěvák nemusel přemýšlet nad každým slovem a aby si během ustálených pasáží mohl rozmyslet, jak ve zpěvu pokračovat. Při skládání homérských eposů pak bylo opakování virtuózně využito mimo jiné k ucelení děje a gradaci jednotlivých opakovaných motivů. Homérská virtuosita v naší básni zdaleka nepanuje, opakované pasáže znějí částečně spíš jako jednoduché dublety, které se do celkového

⁷ K záškodníkům (řec. *apelatai*) a hraničářům (řec. *akritai*) viz pozn. k veršům 6,121.

⁸ Viz Jeffreys M. (1978).

⁹ Viz pozn. k veršům 6,121–122. K paulikiánům viz např. Runciman (1982).

¹⁰ Viz odkazy v pozn. k 5,243–244.

eposu mohly vloudit například tím, že popisy zabítí lva nebo vítězství nad celým vojskem nesměly chybět v žádném pořádném opěvování jakékoliv epizody z Hraničářova života. Ale i zde je nanejvýš zajímavé sledovat, jak jisté formulaické verše a signální slova mění dle kontextu svůj význam a jak některá opakování týchž motivů v různých kontextech ucelují kompozici básně.¹¹

S básní *Digenis Akritis* se nacházíme takřka v pozastavené a písemně dokumentované orální fázi zrodu uceleného eposu.

Svět Hraničářův: emír a paulikiáni

Ačkoliv publikum pozdního středověku zkomolené historické narážky dávno nedokázalo identifikovat se skutečnými událostmi, bylo moderními badateli vynaloženo množství energie na rekonstrukci původního historického pozadí básně. Pokusy o rekonstrukci jakéhosi historického pozadí páté až osmé knihy, mimo jiné tedy epizody s Filopappem, hraničí se spekulací. Historické a geografické narážky zde totiž odkazují na tolik různých stran a smísilo se zde tolik různých epizod a vrstev, že vznikl pro dnešní čtenáře dobře promíchaný guláš. Ten je patrně nejlepší nejdříve s chutí sníst a potom teprve jej rozebírat na jednotlivé ingredience, třeba dle vysvětlivek následujících v této knize za textem básně.¹²

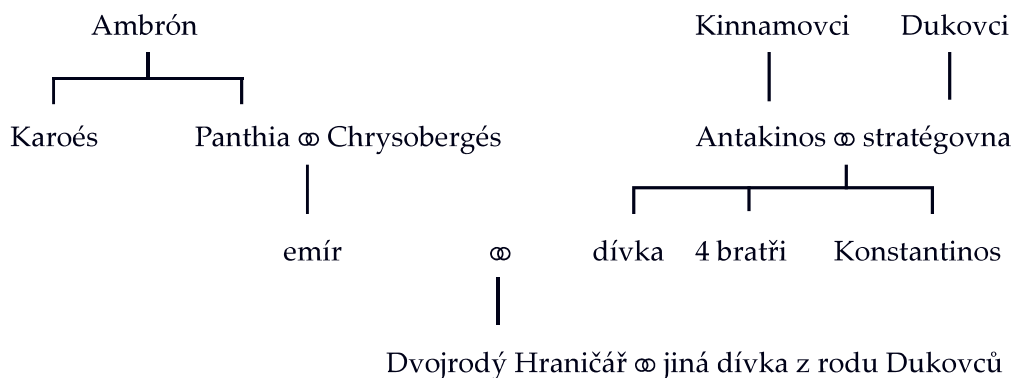
Na druhé straně údaje zejména v prvních třech knihách, tedy v *Písni o emírovi*, jsou docela dobře identifikovatelné. Na sektu paulikiánů tam totiž odkazují nejen jména postav, ale i míst, a v neposlední řadě pak popisy bitev. Termín „paulikiáni“ lze přeložit jako „pavlíčkovci“ a vychází z toho, že paulikiáni uznávali mimo evangelia především

¹¹ Srov. např. pozn. k 2,276 a 4,115.

¹² Srov. pozn. k 5,23–25.

dopisy apoštola Pavla. Byli pronásledováni císaři amorejské dynastie.¹³ Následkem masových poprav v roce 843 si s podporou Abbásovců založili vlastní stát kolem města Tefriké ve východní Kappadokii.¹⁴

Podívejme se nejprve na Hraničářův rodokmen, jak jej prezentuje grottaferratská verze:¹⁵

Jméno Karoés je identifikováno jako narážka na prvního paulikiánského vojevůdce a zakladatele paulikiánského státu jménem Karbeas.¹⁶ Ambrón je zase nejspíš hlavní spojenec paulikiánů Omar (Umar al-Aqta, řec. Amer nebo Ambros), emír z Melitény (tur. Malatya, kurd. Meletî). Oba přišli o život roku 863 buď v bitvě u řeky Lalakaón (též známá jako bitva u Porsa), kde byla vojska paulikiánů a Abbásovců obklíčena a rozdrčena, nebo po ní.¹⁷ Přesné místo bitvy nebylo s jistotou určeno, odehrávala se však zřejmě na sever od horního toku řeky Halys (tur. Kızılırmak, kurd. Rûbara Sor). Únik přes Halys se podařil jenom jednomu Omarovu synu s jeho družinou.¹⁸ Karoův bratr a emírův otec Chrysobergés je identifikován jako

¹³ Srov. pozn. k 1,8.

¹⁴ Srov. pozn. k 2,75–78.

¹⁵ 1,266–285 a 4,37–64.

¹⁶ Srov. ovšem 2,75.

¹⁷ Srov. 2,66 a 3,68.

¹⁸ Viz např. Huxley (1975: 449).

Karbeův bratr Chrysocheir, jenž se po smrti Karbeově ujal vedení paulikiánů. Stát paulikiánů zanikl po bitvě v soutěsce Bathys Ryax v roce 872 nebo 878, v níž (nebo v souvislosti s ní) pravděpodobně zahynul i Chrysocheir.¹⁹

Je očividné, že emírův rodokmen grottaferratské verze nemůže odpovídat historické skutečnosti, protože Omar (Ambrón) byl spojencem paulikiánských bratrů Karbea (Karoa) a Chrysocheira (Chrysoberga), a nikoliv jejich otcem. Historicky uvěřitelnější variantu nabízí escorialská verze, tam se emírův otec totiž jmenuje Aaron,²⁰ což zní podobně jako Ambrón, takže můžeme emíra chápat jako syna Omarova. To se hodí i proto, že má Omar (řec. též Amer) titul emír (řec. *amiras*) takřka již ve svém jménu.

Escorialská verze uvádí také jiný rodokmen emírovy choti. Tam totiž z rodiny Duků pochází dívčin otec, a nikoliv její matka. Ve verzi Z se její otec pak jmenuje Andronikos, nikoliv Antakinos, a byl tedy identifikován jako Andronikos Dukas, vojevůdce císaře Leonta VI. (886–912), který v roce 907 padl u císaře v nemilost a uprchl do Bagdádu.²¹ To odpovídá údajům o otci emírovy choti, nacházejícím se během jejího únosu ve vyhnanství.²²

Dle údajů v básni se emír narodil krátce před smrtí svého otce.²³ Chceme-li tedy emíra chápat jako syna Omara, který zemřel v roce 863, pak mu bylo při únosu jeho budoucí choti po roce 907 skoro 50 let. Ale i to je v souladu s básní, v níž je řečeno, že emír má již množství manželek a dětí, takže si jej můžeme představovat jako dospělého nebo i staršího muže.²⁴

¹⁹ Srov. 8,206.

²⁰ E 145.

²¹ Viz 1,266.

²² Viz např. 1,63.

²³ 1,286.

²⁴ Např. 2,86–87.

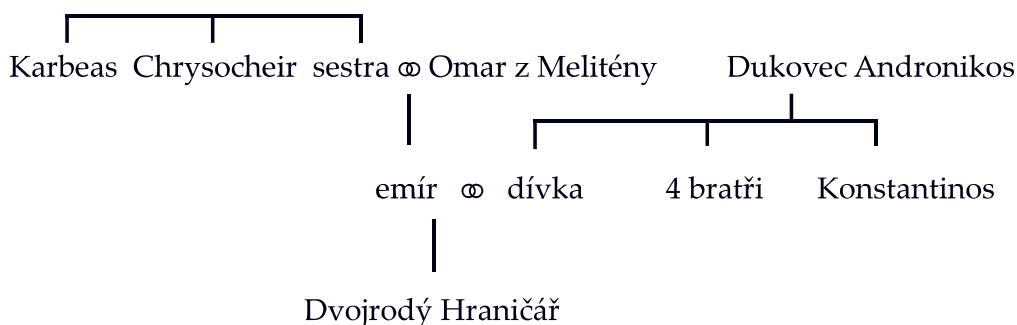
V grottaferratské verzi básně vystupuje na dvou místech císař Basileios, a Basileios je též křestní jméno Hraničářovo, přičemž jméno znamená „císařský“.²⁵ Jelikož ani Basileios I. (812–886), byť válčil s paulikiány, ani Basileios II. (958–1025) do děje příliš nezapadají, jedná se patrně o básnickou licenci, sloužící k povýšení Hraničářovy urozenosti. Císař nejdříve pošle Hraničářova děda Antakina (Andronika Duku) do vyhnanství a později vrací Hraničářovi zabavený majetek. Ve verzi Z se císař jmenuje Rómanos. Bylo tedy navrženo, že se původně jednalo o císaře dva, totiž o již zmíněného Leonta VI., jenž vyhnal Andronika, a ve scéně o navrácení majetku pak o Rómána I. (cca 870–948, vládl 920–944). Rómanos I. byl protivníkem makedonské dynastie, k níž příslušel León VI., a proto je představitelné, že mu nečinilo problém zrušit rozhodnutí svých předchůdců. Jelikož se Hraničář musel podle všeho narodit krátce po vyhoštění Andronika, tedy po roce 907, a jelikož vykonával většinu svých hrdinství v útlém věku patnácti let, což by bylo po roce 922, je jeho setkání s císařem Rómanem I. myslitelné. Tím pádem se nám vyjevuje následující možnost historické časové linky paulikiánského děje, a tedy i možnost rekonstrukce Hraničářova „historického“ rodokmenu.²⁶

před r. 863:	narození emíra těsně před smrtí jeho otce;
863:	smrt Omara po bitvě u řeky Lalakaón;
907:	Hraničářův děd z matčiny strany Andronikos Dukas prchá před Leontem VI.;
po r. 907:	únos Andronikovy dcery a narození Hraničářovo;
po r. 922:	setkání Hraničáře a císaře Romana I., navrácení Andronikova jmění.

²⁵ Viz pozn. k 4,54–56.

²⁶ K císařům srov. Trapp (1971: 60–61) a k rodokmenům Jeffreys E. (1998: xxxvi).

Hypotetický historický rodokmen Hraničářův
Zjednodušená rekonstrukce podle ostatních verzí

Jelikož do dochovaných verzí básně pronikl i vliv mladších historických událostí, připomeňme zde obměny hlavních nepřátel Byzantské říše na její východní hranici:

čas cca	nepřítel na východě
do roku 630:	Novoperská říše, Sásánovci; ²⁷
630–750:	arabská expanze, Umájjovci;
750 – cca 880:	pokračování arabské expanze, Abbásovci;
cca 880 –945:	slábnutí Abbásovců, byzantská „reconquista“; ²⁸
820/43 – 872/8:	paulikiáni;
945–1050:	íránské Dilemité (Bújovci) a Arméni (Bagratovci); ²⁹
od roku 1050:	Seldžukové;
1071:	katastrofa u Mantzikertu, ztráta celé Malé Asie.

²⁷ Poslední velkokrál byl Husrav II., viz pozn. k verši 4, 912.

²⁸ Srov. 5,66.

²⁹ Srov. 1,45 a 1,76.

„Neb láska, je-li tělesná...“:
vliv milostného románu

Antické milostné romány byly v Byzanci nejpozději od období koménovské dynastie ve 12. století tak populární, že se používaly ve vyučování a že byl tento „pohanský“ žánr dokonce znovu oživen.³⁰ I náš epos *Digenis Akritis* je pod silným vlivem těchto románů a užívá jejich typické narativní prvky, takzvané *topoi*. Hlavní *topos* milostného románu je popis boha lásky Eróta a jeho atributů.³¹ Další *topoi* jsou například popisy (*ekfráze*) hájů a krasosadů, tedy typických míst, kde se Erós rád vyskytuje, a pak popis krásné hrdinky, jež je se zahradou často srovnávána.³² Domníváme se, že do básně o Hraničáři byl alespoň částečně převzat i takzvaný „symetrický“ koncept lásky, pro milostné antické a posléze i byzantské romány dvanáctého století typický.³³ Podle tohoto konceptu se hrdinka a hrdina milují stejnou mírou navzájem, což je často ještě zdůrazněno tím, že se dívka zamiluje jako první. Za zmínku stojí třeba i *topos* zdánlivé smrti hrdinky a její následné oplakávání.³⁴

Tradice antické literatury je v naší básni i v jiných byzantských textech samozřejmě kontaminována tradicí křesťanskou, což vede například k tomu, že v rajském krasosadu může kromě antického Eróta číhat i biblický had neboli drak, tedy ďábel.³⁵

³⁰ Tři dochované romány z 12. století napsali Theodóros Prodromos, Nikétas Eugenianos a Eumathios Makrembolitēs. Jen zlomky se dochovaly z veršovaného románu Kónstantina Manassa. K nim i vztahu a podobnostem mezi nimi a eposem o Digenisovi viz Beaton (1996a).

³¹ Srov. pozn. k 3,1–8.

³² Srov. Nilsson – Zagklas (2017).

³³ Viz pozn. k 6,15–41.

³⁴ Viz pozn. k 1,309.

³⁵ Viz pozn. k 6,47.

Různé rukopisné verze básně

Bylo již řečeno, že epos *Digenis Akritis* vznikal postupně. Tím pádem nelze hovořit o žádné „původní“ verzi, a proto se i texty dochovaných rukopisů mezi sebou výrazně liší. Doposud jsme hovořili především o nejstarším, grottaferratském rukopisu básně (verzi G). Vznikl kolem roku 1300 v jižní Itálii a byl nalezen roku 1879 v italském klášteře Grottaferrata. V této námi přeložené verzi básně o Hraničáři je obzvláště znatelný vliv milostných románů, nicméně obsahuje i moralizující až misogynní vsuvky, které se v jiných rukopisech nevyskytují a jsou někdy v rozporu s kontextem. Zároveň se grottaferratská verze vyznačuje snahou o sjednocení děje různými vysvětlujícími a spojovacími dodatky.³⁶ Je zkrátka vidět, že do tradice zasahovalo množství rukou, přičemž jedna z nich, ta nejbrutálnější, snad ve snaze o cenzuru, dokonce vytrhla z rukopisu jeden list.³⁷ Jazykově grottaferratský rukopis vyniká zajímavým napětím mezi lidovým a učeným jazykem, protkaným archaismy.

Druhý nejstarší rukopis, nalezený ve španělském klášteře El Escorial (verze E), pochází z patnáctého století. Že jeho součástí je báseň *Digenis Akritis*, bylo zjištěno v roce 1904. Escorialská verze je daleko kratší než grottaferratská a jazykově bližší lidové řečtině. Zůstává v ní velké množství neúplných veršů i obsáhlejších lakun. Chybí v ní Hraničárovo setkání s císařem na konci čtvrté knihy a celá pátá kniha grottaferratské verze, ale zato navíc popisuje jedno Hraničárovo setkání se záškodníkem Filopappem. Čtrnáct veršů je ve verzích E a G zcela identických.³⁸

³⁶ Viz pozn. k 5,243–244.

³⁷ Viz pozn. 6,785,C1–28..

³⁸ Více k textové tradici a vzájemnému vztahu rukopisů viz Jeffreys E. (1998: xviii–xxx), Beaton (1993) a zejména Trapp (1971: 13–47). Zevrubně ke kompilované verzi Z viz Jeffreys M. (1975) a k jejímu tzv. astrologickému prologu Jeffreys M. (1976).

Velkou část 20. století provázely spory o to, která ze dvou nejstarších verzí je blíže ztracenému originálu, zda „učenější“ G či „lidovější“ E. Tato diskuse byla úzce spojena s ideologickými a politickými spory ohledně novořecké diglosie a charakteru spisovné novořečtiny. Zastánci názoru, že má spisovná novořečtina vycházet z lidové řečtiny (*dimotiki*), propagovali escorialskou verzi, zastánci uměle oživeného jazyka bližšího starořečtině (*katharevusa*) verzi grottaferratskou. Ideologicky méně zatížené výzkumy docházejí k závěru, že verze G a E reprezentují dvě odlišné tradice jakéhosi „původního“ textu, o jehož jazykové podobě nevíme zhola nic.³⁹

Další čtyři rukopisy přináší mladší verze básně a pocházejí ze 17. století. Trapezuntský rukopis (T) byl nalezen v roce 1868 v klášteře Sumela poblíž Trapezuntu a vydán v roce 1875. Tento rukopis se později zase ztratil. Aténský či androský rukopis (A) byl nalezen na ostrově Andros a je uchováván v Národní knihovně v Aténách. Dále pak existuje verze v próze, objevená v roce 1898 také na Andru a uchováváná v univerzitní knihovně v Soluni (zvaná P dle svého nálezce Dimitrise Paschalise), a nakonec rýmovaná takzvaná oxfordská verze (O), kterou zakoupila oxfordská Lincoln College již v roce 1675/6.

Dochovaly se též dvě pozdní redakce ruského překladu (R I a R II), který vznikl pravděpodobně už ve 12. nebo 13. století; od řeckých verzí se liší mimo jiné tím, že Hraničář s císařem Basileiem bojuje.⁴⁰

Takzvaná kompilovaná verze Z je hypotetický rukopis, který rekonstruoval Erich Trapp jakožto předlohu pro rukopisy T, A, P a O, přičemž se orientoval především podle rukopisů T a A.⁴¹ Karel Müller použil pro svůj doposud jediný český překlad celé básně rukopis T

³⁹ Srov. stemmata Trapp (1971: 46) a Jeffreys E. (1998: xxv), srov. též Beck (1971: 71).

⁴⁰ Viz Trapp (1971: 41–43), Dostálová (2003) a Hauptová (2013).

⁴¹ Viz Trapp (1971: 26–27).

a doplnil chybějící pasáže z rukopisu O. Jak v předmluvě sám uznává, netušil, že bude ještě před publikací jeho překladu jako originálu nejbližší označen rukopis grottaferratský, který se i dnes překládá nejčastěji.⁴²

Na závěr tohoto kulturně-historického úvodu je na místě zmínit, že byt byla eposej o Dvojrodém Hraničáři do konce 19. století vlastně neznámá, kolovalo o hrdinovi velké množství lidových písní, takzvaných písní akritovských.⁴³

Metrum

Báseň je složena v byzantských nerýmovaných patnáctislabičných verších jambického spádu (též zvaných verše politické). Závazná je diereze (mezislovní předěl) po osmé slabice. První poloverš má povinný důraz na poslední (osmé) či třetí od konce (tedy šesté) slabice, zatímco druhý poloverš na slabice předposlední (čtrnácté). Metrum je tedy asymetrické, první a druhý poloverš mají odlišnou kadenci, díky čemuž nezní monotónně a je vhodné pro delší vyprávění. V podstatě o týž verš použil Vítězslav Nezval v Básních noci:

*kdo způsobil že vyje pes na drnu křižovatek
kdo způsobil ten nevěrný a hrůzyplný zmatek⁴⁴*

Prolog byl do grottaferratské verze nebo jedné z jejích předloh přidán.⁴⁵ Je složen v byzantském dvanáctislabičném verši, který je

⁴² Müller (1938: 22–23).

⁴³ Viz výše, pozn. 5.

⁴⁴ Vyd. Blahynka (1999: 14).

⁴⁵ Srov. Jeffreys (1998: 3).

ještě volnější než verš patnáctislabičný. Cézura (mezislovní předěl uvnitř stopy) je povinná buď po páté, nebo po sedmé slabice, nikdy tedy verš nedělí na dvě stejné části. Kadence je vždy ženská. Toto metrum je sice mimo Byzanc neznámé, lze je však díky jeho volnosti snadno napodobit jak v češtině, tak zajisté i v jiných moderních jazycích.

K překladu a komentáři

Jedinečná epeje o Dvojrodém Hraničáři patří, alespoň dle našeho názoru, k menší části byzantské literatury, jež může poskytnout estetický zážitek širšímu okruhu současných čtenářů. Zároveň skýtá nejen pro byzantology a neogrecisty, ale i pro klasické filology, medievisty či orientalisty množství zajímavého komparatistického materiálu. Takové dílo si zaslouží precizní překlad na vysoké vědecké i poetické úrovni. Proto jsme spojili síly – Markéta Kulhánková je byzantoložka a neogrecistka, Ondřej Cikán grecista a česko-rakouský básník – a pokusili jsme se propracovat překlad tak, aby svým stylem, svou rytmikou a plynulostí, svou rétorikou i poetikou působil na dnešní české čtenáře co nejpodobněji jako originál na své středověké publikum a aby byl originálu zároveň co nejvěrnější. Snažili jsme se tak vyvarovat dvou nešvarů typických pro současnou praxi překládání ze starších literatur: že totiž poetickým překladům často chybí nejen vědecká preciznost, ale i porozumění poetice originálu, zatímco vědecké překlady jsou nezřídka téměř mechanické, nedbají o poetiku vůbec a ignorují tím pádem zásadní aspekty původního textu. Jsme přesvědčeni, že lze věrného a vědecky precizního překladu dosáhnout zdánlivě paradoxně právě co nejvyšší péčí o poetiku. Překládání ve verších, spojené s respektem jak ke stylistice originálu, tak

i k možnostem cílového jazyka, totiž velice zpomaluje práci a nutí k intenzivnímu přemýšlení nad každým slovem, každou reálií a jejich zasazením do celku básně.

Grottaferratská verze mísí archaizující prvky starořečtiny se středověkým lidovým jazykem. Časová souslednost je pro starou i byzantskou řečtinu typicky vyjadřována střídáním vidů a kombinací participií s finitními slovesy, jinak je syntax jednoduchá. Tuto kombinaci archaizujícího a soudobého stylu napodobujeme. Na jedné straně konsekventně užíváme v současné češtině obvyklého zakončení infinitivů na -t místo na -ti a dbáme o co nejpřirozenější, byť místy archaizující slovosled. Na druhé straně napodobujeme řeckou syntax užíváním přechodníků, jimiž lze vytvářet napětí a zabránit neustálému opakování týchž koncovek, jakož i v pasážích vyprávěných v první osobě nehezkému opakování pomocného slovesa „jsem“. Pro vyjádření předčasnosti v minulosti používáme v souladu s územ starší, například barokní češtiny i dokonavých přechodníků přítomných (např. vyslechna, -ouc, -ouce místo vyslechnuv, -vši, -vše nebo dokonce vyslech, -ši, -še), které i dnešní čtenář intuitivně pochopí.⁴⁶ Jednak tím zabráňujeme, opět v souladu se starším územ, nehezkému opakování koncovek přechodníku minulého, které jsou u sloves s infinitivem na -nout obzvláště penetrantní. A jednak tím pádem získáváme možnost pracovat ve vyjadřování předčasnosti s určitými nuancemi. Dokonavý přechodník současný už svým gramatickým původem totiž naznačuje silnou spojitost dvou postupných dějů. Řekneme-li kupříkladu: „Ta slova vyslechna, zařval,“ pak hrdina zařval okamžitě, snad dokonce dřív, než jeho protějšek domluvil. Řekneme-li: „Ta slova vyslechnuv, odešel,“ cítíme, jak teprve doposlouchal a pak teprve zareagoval. Vhodný příklad jsou i verše 6,71–72: *vyklenuv a napruživ, pak natáhna*

⁴⁶ Srov. Cikán – Kulhánková (2017: 68–69).

své tělo / vymrštil sebe k útoku atd. Volba přechodníků zde sugeruje, že se drak nejdříve vyklenul a napružil, čímž se vytváří napětí, a pak se natáhl a téměř zároveň vymrštil. Archaizující ráz zesilujeme dalšími prvky. Patří k nim třeba archaický genitiv záporový (např. „nemá výmluv“) či předložka „s“ při směru pohybu dolů (jezdec sesedá „s koně“). U vztažných zájmen používáme příklonné -ž („kterýž“, „kdož“) a ve vysvětlujících vsuvkách též -ť ve smyslu „totiž“.

Vlastní jména překládáme, jsou-li významotvorná, a to se týká i „mluvícího“ jména samotného hrdiny Dvojrodého Hraničáře. Jména, která jsou v řečtině v podstatě stejná jako v češtině, uvádíme v české variantě, například Bagdád, Sýrie, Kúfa nebo tituly emír a stratég. Transliterujeme ve shodě s erasmovskou výslovností a zaznamenáváme délky vokálů η, ω, například Héraklés, Ambrón, Theodóros, výjimečně i vokálu ov: Filopappús (-ους) pro odlišení od latinské koncovky -us, která by se pletla s řeckou koncovkou -ος; Maximú (-ου), aby bylo jasné, že se nejedná o akuzativ vzoru žena. Jedinou výjimkou je jméno hrdiny v titulu tohoto vydání. To píšeme podle novořecké, respektive středověké výslovnosti Digenis Akritis místo erasmovského Digenés Akrités, a to z toho prostého důvodu, že je tato transliterace jména v češtině nejrozšířenější.

Překládáme podle aktuálního vydání Elizabeth Jeffreys.⁴⁷ Jeden rozdíl mezi jejím a naším textem se týká interpunkce a spočívá v tom, že Jeffreys klade mezi závorky pouze některé vysvětlující vsuvky, kdežto my jsme se rozhodli, že budeme závorkami graficky zdůrazňovat časté do textu vsunuté nadčasové moudrosti o Bohu, o lásce a podobně. Text členíme nikoli pomocí prázdných řádků, ale pomlček na konci verše, které jsme do textu tedy také dodali my. Jednou pomlčkou naznačujeme drobnější sémantický předěl, třemi upozorňujeme

⁴⁷ Jediné případy, kde se námi čtený text liší od vydání Elizabeth Jeffreys natolik, že to má vliv na překlad, jsou 3,39 a 8,161.

na konec narativního celku. V epické formě, nečleněné do strof, lze takto zabránit chaosu prázdných řádků.⁴⁸ Dodali jsme též názvy knih 1, 4, 5, 6 a 7 (jsou uvedeny ve složených závorkách) a doplnili jednu velkou a jednu menší lakunu podle verze Z.⁴⁹

Dbáme pečlivě o to, abychom signální výrazy překládali vždy stejně a zachovali tak efekt jejich opakování i v překladu, dokud to není na úkor srozumitelnosti češtiny. Rovněž překládáme vždy stejně všechny formulaické verše, které jsou zásadním stylistickým prvkem eposu.

Epizodu Hraničářova boje a Amazonkou Maximú přeložila již podle grottaferratské verze uznávaná odbornice na řeckou literaturu a překladatelka byzantských textů Růžena Dostálová.⁵⁰ Vzhledem k tomu, že šlo o krátkou ukázkou pro *Čítanku světové literatury*, neměla na rozdíl od nás prostor promýšlet všechny vnitřní souvislosti textu, natož volit vlastní poetický přístup. Porovnání úryvku jejího překladu s naším nám tak může posloužit pro vysvětlení důležitých rysů naší překladatelské techniky.

*Já překročil, jak řekl jsem, široký Eufratés
a k odpočinku uložil se na půvabné louce,
koni jsem dopřál oddechu a noc jsem takto trávil.*

730 *Když jitro už se blížilo, tu na koně jsem vsedl,
pak na rovinu dojel jsem a zastavil se na ní.
Sotvaže vzešel nový den a slunce v plné síle
pahorky kolem pokrylo paprsky zářivými,
hle, vprostřed pláně Maximó se právě objevila,*

⁴⁸ Jedná se o grafickou úpravu inspirovanou druhým zpěvem Máchova *Máje*, kterou jsme ověřili při práci na německém kólometrickém překladu Longova románu *Dafnis a Chloé*, přel. Cikán, O. – Danek, G. *Daphnis und Chloë*, Wien 2018.

⁴⁹ 6,785 a 8,161.

⁵⁰ Dostálová (1997: 172–174).

- 735 *na koni vraném seděla ušlechtilého chovu,
přes pancíř nesla volný plášť z hedvábí, jasně žlutý,
na hlavě turban zelený a vyšíváný zlatem,
tělo jí chránil krásný štít s obrazem orlích křídel,
v své ruce kopí arabské a u pasu meč měla.*
- 740 *Hned vyrazil jsem směrem k ní, tak, abych se s ní setkal.
Když po boku jsme stanuli, objetím čest si vzdali,
a mile jsme se zdravili, jak káží staré mravy.
Pak dali jsme se v prudký boj a pobízeli koně,
po pláni jeli sem a tam a útočili kopím.*
- 745 *Jen krátkou chvíli trval boj, však nikdo nespád' z koně.
Maličko jsme jen couvli zpět a vytasili meče,
hned prudké jejich údery zas spojily nás v seči [...]*

A zde ukázka z našeho překladu:

- Inu, jak víte, přebrodiv jsem tedy řeku Eufrat,
než jsem na louce půvabné, uloživ sebe k spánku
a koně nechav oddechnout, čas noční strávil v klidu.*
- 730 *I vstal jsem v prvním svítání, vsedl na svého koně
a odjel na smluvenou pláň, kdež stanul jsem a čekal.
Jakmile se pak jasný den rozzářil čirým světlem
a slunce strmé vrchy hor svým žářem osvítilo,
tu zjevila se Maximú samotna na bojišti,*
- 735 *v sedle vrané a překrásné a ušlechtilé klisny,
v pancíři krytém kabátcem, z nějž zářil pravý purpur,
v jasně zeleném turbanu prošitým ryzím zlatem,
se štítem krásně zdobeným orlími perutěmi,
s arabským kopím v pravici a opásána mečem.*
- 740 *Tu vyjel jsem jí ihned vstříc, jakmile jsem ji spatřil,
a když jsme k sobě dojeli, objali jsme se s úctou,*

zdravili jeden druhého přátelsky, jak se sluší,
 než koně své jsme pobídli a zahájili souboj,
 rozjížděli se od sebe a sjížděli se k sobě,
 745 stále svá kopí křížíce, však držíce se v sedlech.
 Než pak po jednom střetnutí jsme vytasili meče
 a vyrazili na sebe a řezali se drsně. –

734: Že Maximú přijíždí „sama“ či „samotna“ (řec. *moné*), je zásadní. I u Hraničáře je neustále zdůrazňováno jeho samotářství. Též Hraničářova choť je často sama, a tím pádem v ohrožení.⁵¹ Jedná se tedy o typické signální slovo, které podle souvislosti mění nuance svého významu. Dostálová tento údaj vynechala. Též slovo *kampos* pokládáme za pregnantní signální výraz a překládáme jej v celé básni konsekventně jako „bojiště“.⁵²

735: Maximú přijíždí na klisně (řec. *faras*, zde rodu ženského),⁵³ která je stejně „vysokorodá“ či „ušlechtilá“ (řec. *gennaiotaté*, superlativ) jako jezdčyně sama. Že se zde jedná o klisnu, je důležité i proto, že na ní Hraničář ve verši 6,760 vykoná čin, který lze chápat jako předzvěst následující erotiky.⁵⁴

736: Výraz *epilórikon* označuje část oděvu, která se nosí přes pancíř, a je často používán i jako synonymum samotného pancíře.⁵⁵ Překládáme dle souvislosti buď slovem „kabátec“, nebo „pancíř“. Kabátec

⁵¹ Srov. např. o samotářství Hraničářově: 4,374.465.959–961.1012, 5,22.27.195 a 6,168.193.288.404, o Filopappovi a jeho družích: 6,209.255.492, o choti: 4,808.814, 6,533–543 a 8,82.150.171.194, o zrazené dívce: 5,132.156.158.208, o Maximú: 4,566.

⁵² Srov. např. 1,150 a 1,172.

⁵³ K původně arabskému signálnímu výrazu *faras* viz pozn. k 1,161.

⁵⁴ Srov. další odkazy v pozn. k 6,760.

⁵⁵ Srov. pozn. k 4,115.

je popsán adjektivy *holobéron, kastorin*, synonymními slovy označujícími purpur nejvyšší kvality.

740: Zde Růžena Dostálová dobásnila zbytečná slova „tak, abych se s ní setkal“.

744–746: Text znamená doslovně: „[Poté, co jsme] krátkou chvíli jezdili tam a zpátky, zasadili jsme si rány kopím, ale nikdo nebyl sražen, a když jsme se odloučili, tu tasili jsme náhle meče.“ Kopí zkržili tedy několikrát, než je při posledním střetu zřejmě zlomili,⁵⁶ aniž by byl jeden z nich sražen ze sedla, a proto vytasili meče. Zde překládáme trochu volněji, ale přesto co nejsrozumitelněji podle logického smyslu originálu. Překlad verše 745 se u Dostálové jeví téměř jako oxymóron.

747: Zde je důležité, aby bojovníci zůstali podmětem. Bojovali aktivně a z vlastního rozhodnutí.

Na stejné ukázce můžeme vysvětlit také naše zacházení s přechodníky a péči o plynulost textu.

727–731: Hlavní informace veršů 727–729 jsou, že Hraničář přebrodlil Eufkrat a že strávil noc na půvabné louce. To, že se uložil k spánku a nechal oddechnout i svého koně, jsou dodatečné údaje, sloužící jisté gradaci, která vede nejprve k zdánlivému vrcholu „klidu“. Tyto dodatečné údaje vyjadřujeme, pro zvýšení napětí, přechodníky. Ve verších 730–731 nabírá text opět tempo, tři hemistichy vyjadřují pohyb, poslední hemistich pak čekání. To podporujeme tím, že text komponujeme v třech paralelních hlavních větách, zakončených větou vedlejší. V originále jsou zde tři participia, a nakonec finitní sloveso, podmětem je vždy Hraničář. Náš překlad prvních pěti veršů vystačí

⁵⁶ Srov. např. 1,176.

s šesti přičestími minulými, zatímco v překladu Růženy Dostálové se jich opakuje devět.

735–739: Ve vyjmenování součástí Maximiny zbroje je v originále sice schováno několik málo sloves, jsou ovšem nevýrazná a čeština je nepotřebuje. Vynecháním těchto sloves (seděla, měla) jsme dosáhli plynulosti, odpovídající originálu. Vše graduje k údaji, že je Maximú opásána mečem (řec. *kai spathin ezósmené*).

740–746: Na Maximino zjevení reaguje Hraničář ve verši 740, podmětem je on. Poté vykonávají Maximú a Hraničář vše spolu, což je v řečtině vyjádřeno do verše 744 paralelním opakováním participií. My to zdůrazňujeme opakováním přičestí minulých, podmětem jsou oba bojovníci. Takové opakování stejných koncovek používáme jen výjimečně pro stylistický efekt. Vyvrcholení nastává ve verši 745, kde jsou v originále slovesa v dokonavých tvarech (indikativ aoristu + absolutní genitiv v pasivním aoristu). My toto vyvrcholení napodobujeme taktéž změnou gramatického tvaru. Dvěma přítomnými přechodníky zdůrazňujeme po smyslu originálu, že boj trval nějakou chvíli a že zůstal bez výsledku. Dokonavost posledního střetu do překladu vnášíme ve verši 746. Dále pak dbáme o přirozený slovosled, takže bychom nepřipustili takové věty, jak je píše Dostálová například ve verších 729, 734, 739 a 741. Slova na konci verše a taktéž na konci prvního hemistichu jsou svou pozicí automaticky zdůrazněna, a to v češtině ještě více než v řečtině. Proto dáváme pozor, abychom na tyto pozice nekladli slova neplnovýznamová.

Překlad jsme opatřili komentářem, určeným pro laické i odborné publikum. Pro laické publikum skýtá dodatečné informace, které jsou pro odborníky samozřejmostí. Aby komentář nebyl zbytečně rozsáhlý, neuvádíme v něm sekundární literaturu a odkazujeme tímto hromadně na zdroje uvedené v komentáři a rejstříku v edici Elizabeth

Jeffreys. Naše závěry se od interpretace Jeffreys sice místy výrazně liší, ale sekundární literatura a lexikum zůstávají z velké části stejné.

Odkazy na antickou, byzantskou a muslimskou literaturu uvádíme selektivně, a to tak, že upřednostňujeme texty, které jsou českému laickému publiku dostupné, jako například homérské eposy, Bibli a antické i byzantské romány. Na možné paralely s hagiografickou literaturou se nezaměřujeme.⁵⁷ Odkazy na Bibli uvádíme tam, kde jsou buď zásadní pro porozumění textu, nebo kde Elizabeth Jeffreys na paralelu s Bibli neupozorňuje.⁵⁸ U interpretace toponym a jmen zohledňujeme kromě dosavadních pokusů o historickou identifikaci obzvláště i jejich významotvornost.⁵⁹

Karl May píše v úvodu ke svému románu *Vinnetou*, že mu indiáni připomínají Turky.⁶⁰ Tak jupí na Divoký východ, jestli se ovšem nepletu, hihihih. A abyste nezabloudili, dámy a mešurs, nakreslili jsme vám mapičku.

⁵⁷ K nim srov. např. Trapp (1976).

⁵⁸ Další odkazy na Bibli shrnuje E. Jeffreys (1998: xli–xlix).

⁵⁹ Viz odkazy v pozn. k 6,121–122.

⁶⁰ Karl May, *Vinnetou I* (1908: 1).

